

01

พระพิมพ์ดินเผา สมัยหริภุญไชย ที่เมืองโบราณเขลางค์

Haripunjaya Votive Tablet
in Khelang Ancient City

เมธี เมธาสิทธิ สุขสำเริง¹
Metee Medhasith Suksumret

¹ อาจารย์ ดร., คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้

บทคัดย่อ

บทความชิ้นนี้ผู้เขียนได้นำหลักฐานโบราณคดีประเภทพระพิมพ์ดินเผาที่ได้จากการสำรวจและขุดตรวจทางโบราณคดีมาใช้ในการศึกษา ผลการศึกษาสามารถจำแนกพระพิมพ์ออกเป็น 2 กลุ่ม ดังนี้ กลุ่มแรกคือ พระพิมพ์ดินเผาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมร ประกอบด้วย พระสามเวียงท่ากาน และพระสามใบโพธิ์ กลุ่มสองคือ กลุ่มพระพิมพ์ดินเผาแบบพื้นเมืองในวัฒนธรรมหริภุญไชยที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะเขมร ประกอบด้วย พระเลียง และพระสิบสอง จากการวิเคราะห์ลักษณะทางประติมานและรูปแบบศิลปกรรมที่ปรากฏบนพระพิมพ์ดินเผา สามารถกำหนดอายุพระพิมพ์ทั้งสองกลุ่มอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 นอกจากนั้นพระพิมพ์ดินเผาที่พบยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองโบราณเขลางค์กับชุมชนโบราณในเขตแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน ในช่วงสมัยวัฒนธรรมหริภุญไชย และคติความเชื่อเรื่องไตรกายในพุทธศาสนาเถรวาท

คำสำคัญ

พระพิมพ์ดินเผา, เมืองโบราณเขลางค์

Abstracts

According to this article, the author has studied from the votive tablets that were founded by archaeological survey and excavation. The result can be classified the votive tablets into two groups. First, The Khmer Arts influenced on votive tablets, such as Phra-Sam-Wieng-Tha-Kan and Phra-Sam-Bi-Po. Second, The Haripunjaya votive tablets influenced by Khmer Arts, such as Phra-Leing and Phra-Sib-Song. The analysis in iconography and art on votive tablets can be dated in the 12th-13th Century A.D. In additional, the votive tablets showed that the relationship between the Khelang ancient city, ancient communities in the Chiang Mai - Lamphun basin and the trinity in Mahayana Buddhism.

Keywords

Keyword: Votive tablet, Khelang ancient city

● บทนำ

เมืองโบราณเขลางค์ ตั้งอยู่ที่ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง โดยตั้งอยู่ทางฝั่งทิศตะวันตกของแม่น้ำวัง หลักฐานเอกสารประเภทตำนาน ระบุว่าเมืองโบราณเขลางค์ถูกสร้างขึ้นในสมัยหริภุญไชย ในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 โดยมีสถานะเป็นเมืองสำคัญรองลงมาจากเมืองหริภุญไชย ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 เมืองเขลางค์ได้ปรากฏในตำนานขึ้นอีกครั้ง ว่าขุนคราม โอรสของพญามังราย ได้ยกทัพมายึดเมืองเขลางค์เป็นส่วนหนึ่งของเชียงใหม่ ในสมัยล้านนาเมืองเขลางค์มีความสำคัญในฐานะเมืองหน้าด่านของเมืองเชียงใหม่(อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และวัยอาจ, 2543, น. 68) การศึกษาเมืองโบราณเขลางค์ด้วยวิธีทางประวัติศาสตร์ และการขุดค้นทางโบราณคดีที่ผ่านมา พบว่าเมืองโบราณเขลางค์เริ่มมีการตั้งถิ่นฐานในสมัยวัฒนธรรมหริภุญไชยช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

บทความชิ้นนี้ผู้เขียนได้นำหลักฐานทางโบราณคดีประเภทพระพิมพ์ดินเผา ที่ได้จากการสำรวจทางโบราณคดีมาศึกษาวิเคราะห์ ซึ่งพระพิมพ์ดินเผาสมัยหริภุญไชย เป็นหลักฐานสำคัญอย่างหนึ่งที่รูปแบบศิลปะ และคติความเชื่อทางศาสนา สามารถอธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนโบราณ ดังนั้นการศึกษาพระพิมพ์ดินเผาสมัยหริภุญไชยที่เมืองโบราณเขลางค์นี้ เป็นการศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของเมืองโบราณเขลางค์กับเมืองโบราณหริภุญไชย ทั้งยังเป็นการเสริมความน่าเชื่อถือของหลักฐานเอกสารประวัติศาสตร์ และเป็นการเติมเต็มให้เนื้อหาของการศึกษาที่ผ่านมาชัดเจนยิ่งขึ้น

ผลการศึกษา

● เมืองโบราณเขลางค์จากหลักฐานเอกสาร

เมืองโบราณเขลางค์ ตั้งอยู่ที่ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง โดยตั้งอยู่ทางฝั่งทิศตะวันตกของแม่น้ำวัง หลักฐานเอกสารที่กล่าวถึงการสร้างเมืองโบราณเขลางค์ที่พบในปัจจุบันมีด้วยกัน 3 ฉบับ คือ จามเทวีวงศ์ ชินกาลมาลีปกรณ์ และตำนานมูลศาสนาฉบับวัดสวนดอก

จามเทวีวงศ์ แต่งโดยพระโพธิ์รังสี ในปี พ.ศ.2020 เนื้อหาแบ่งเป็น 15 ปริเฉท (ตอน) เรื่องเมืองเขลางค์ปรากฏอยู่ในปริเฉทที่ 9 โดยกล่าวถึงพระเจ้าอนันตยศ โอรสของพระนางจามเทวี มีพระประสงค์จะแยกไปสร้างเมืองใหม่ จึงเสด็จไปทางทิศตะวันออกของเมืองหริภุญไชย เพื่อพบพราหมณ์เขลางค์ให้นำทางไปหาพระพรหมฤาษี ณ ภูเขาสองยอด พระพรหมฤาษีได้สร้างเมืองบริเวณที่ราบเชิงเขาเขลางค์บรรพต ใกล้แม่น้ำวังกดินที่มีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยม ให้ชื่อว่า “เขลางค์นคร” (พระโพธิ์รังสี, 2020/2463, น. 146-166)

ชินกาลมาลีปกรณ์ แต่งโดย พระรัตนปัญญาเถระเป็นภาษาบาลี เมื่อปี พ.ศ.2060 และจบบริบูรณ์เมื่อปี พ.ศ.2071 เนื้อความในชินกาลมาลีปกรณ์กล่าวถึง พระเจ้าอินทรวร โอรสของพระนางจามเทวี มีประสงค์จะแยกครองราชย์สมบัติ ฤาษีวาสุเทพจึงแนะนำให้ไปหาฤาษีสุพรหมที่สุภบรรพตริมฝั่งแม่น้ำวัง และพราหมณ์เขลางค์ที่ดอยลูกทพบรรพตเมื่อฤาษีสุพรหมและพราหมณ์เขลางค์ได้สร้างเมืองเขลางค์แล้ว พระเจ้าอินทรวรจึงได้อัญเชิญพระนางจามเทวีมาประทับอยู่ในเมืองเขลางค์เป็นเวลา 6 เดือน (รัตนปัญญาเถระ, 2518, น.91-92)

ตำนานมูลศาสนาฉบับวัดสวนดอก เขียนโดยพระพุทฺธพุกามและพระพุทฺธญาณสันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 21 มีเนื้อความที่กล่าวถึงเมืองเขลางค์โดยสรุปได้ว่า เจ้าอินทรวร โอรสพระนางจามเทวีมีพระประสงค์จะครองเมือง จึงไปพบพราหมณ์เขลางค์และสุพรหมฤาษี ทางทิศตะวันออกของเมือง

หริภุญไชย ซึ่งเมื่อพบแล้ว พระสุพรหมฤาษีจึงได้สร้างเมืองริมฝั่งแม่น้ำ และได้ชื่อว่า “เขลางค์นคร” (พระพุทฺธพุกาม และ พระพุทฺธญาณ, 2513, น. 174-180)

จากตำนานทั้งสามฉบับ จะพบว่าเมืองเขลางค์สร้างขึ้นในสมัยหริภุญไชย รัชสมัยของพระนางจามเทวี มีฐานะเป็นเมืองรองของหริภุญไชยโดยมีสุพรหมฤาษีเป็นผู้สร้างเมืองริมฝั่งแม่น้ำวัง

● การศึกษาประวัติศาสตร์

และโบราณคดีเมืองโบราณเขลางค์ที่ผ่านมา

ในปี พ.ศ.2538 ศาสตราจารย์สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล (2558, น. 85) ได้กล่าวถึงความไม่สมบูรณ์ของหลักฐานเอกสารประเภทตำนาน ไม่เห็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์อย่างสืบเนื่อง หลักฐานกล่าวถึงกษัตริย์เมื่อแรกสร้างเมืองเขลางค์ในสมัยพระนางจามเทวี คือ เจ้าอนันตยศ และองค์สุดท้าย คือ พญาเบิก สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล (2558, น. 90) อธิบายถึงสภาพก่อนเกิดเมืองเขลางค์ว่าเป็นพื้นที่อยู่อาศัยของชุมชนชาวพื้นเมืองมาก่อนแล้ว การเกิดเมืองเขลางค์เกิดจากการขยายการสร้างบ้านแปงเมืองของแคว้นหริภุญไชยมาสร้างเมืองแห่งใหม่ในสมัยพระนางจามเทวี ทำให้เมืองเขลางค์และแคว้นหริภุญไชยมีพัฒนาการร่วมกันตั้งแต่การสร้างเมื่อในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 14 และสิ้นสุดเมื่อพุทธศตวรรษที่ 19 ความสัมพันธ์ระหว่างแคว้นหริภุญไชยและเมืองเขลางค์เป็นในลักษณะบ้านพี่เมืองน้อง

ในปี พ.ศ.2547 ศาสตราจารย์สุรพล ดำริห์กุล (2547, น. 101-104) ได้กล่าวถึงเมืองโบราณสมัยหริภุญไชย ในที่ราบลุ่มแม่น้ำวัง มีอยู่ 2 เมือง คือ เมืองเขลางค์นครและเวียงลัมภะกะปะ (ลำปางหลวง) โดยเมืองเขลางค์นครปรากฏในตำนานว่า สร้างโดยสุพรหมฤาษีและพราหมณ์เขลางค์ ตั้งอยู่ใกล้เชิงเขาเขลางค์บรรพต ริมฝั่งแม่น้ำวัง เมืองเขลางค์ในระยะแรกเริ่มถือเป็นส่วนหนึ่งของแคว้นหริภุญไชยในฐานะเมืองลูกหลวง หลังจากนั้นเมืองเขลางค์ก็ไม่ได้ปรากฏในตำนาน จนกระทั่ง พ.ศ.1755 เจ้าไทยอำมาตย์ ขุนนางที่เมืองหริภุญไชยส่ง

มาปกครองเมืองเขลางค์ได้อีกทัพไปยึดเมืองหริภุญไชย และได้ขึ้นเป็นกษัตริย์หริภุญไชย พ.ศ.1824 พระยาธิบดี กษัตริย์เมืองหริภุญไชย ราชวงศ์ไทยอมาตย์ลำดับที่ 10 ถูกพระยามังรายเข้ายึดเมือง พระยาธิบดีหนีมาอยู่ที่เมืองเขลางค์กับพระยาเบิกผู้เป็นโอรส จนกระทั่ง พ.ศ.1830 พระยาเบิกได้อีกทัพไปตีเมืองหริภุญไชยคืน แต่สุดท้ายพระยาเบิกเสียชีวิตที่ดอยขุนตาล เมืองเขลางค์ได้ถูกกองทัพเชียงใหม่เข้ายึดครอง

นอกจากนั้นสุรพล ดำริห์กุล (2547, น. 115) กล่าวถึงการขุดทดสอบทางโบราณคดีที่วัดบันเจิง(ร้าง) ซึ่งตั้งอยู่นอกเมืองเขลางค์ด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ เป็นการขุดตรวจเพื่อทำการก่อสร้างสำนักงานศึกษาธิการจังหวัดลำปาง เมื่อปี พ.ศ.2533 โดยหน่วยศิลปากรที่ 4 (ในขณะนั้น) พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน (Earthenware) คล้ายคลึงกับภาชนะดินเผาที่นิยมในสมัยทวารวดีในภาคกลาง และภาชนะเคลือบสีน้ำตาล

ในปี พ.ศ. 2551 เทศบาลนครลำปาง ร่วมกับสำนักโบราณคดีที่ 7 น่าน ได้ทำการขุดค้นและขุดแต่งบริเวณกำแพงเมืองประตุม่า และขุดค้นเพื่อศึกษาการตั้งถิ่นฐานและการอยู่อาศัยภายในเมืองโบราณเขลางค์ ผลการศึกษาพบว่ากำแพงเมืองเขลางค์นครก่อสร้างครั้งแรกในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 (พ.ศ.1790 +/- 130) (เทศบาลนครลำปาง และสำนักศิลปากรที่ 7 น่าน, 2551, น. 135) สำหรับการศึกษาชั้นวัฒนธรรมภายในเมืองโบราณเขลางค์ได้ทำการขุดหลุมทดสอบทางโบราณคดีขนาด 2 x 2 เมตร จำนวน 5 หลุม ได้แก่ หลุมที่ 1 ประตุม่า หลุมที่ 2 วัดผาป่องร้าง หลุมที่ 3 วัดป่าพร้าวร้าง หลุมที่ 4 วัดหัวช่วง หลุมที่ 5 บริเวณบ้านพักเจ้าหน้าที่องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) ผู้ขุดค้นได้ตั้งข้อสันนิษฐานจากผลการขุดค้นว่า เมืองโบราณเขลางค์เคยมีการอยู่อาศัยมาก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 (เทศบาลนครลำปาง และสำนักศิลปากรที่ 7 น่าน, 2551, น. 137) เนื่องจากในหลุมขุดทดสอบที่ 5 ได้พบโบราณวัตถุที่แสดงถึงอิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลาง อาทิ ตะคันแบบฝางจีบ และฝากภาชนะดินเผา

รูปสัตว์คล้ายสิงโต (SF#36) (เทศบาลนครลำปาง และสำนักศิลปากรที่ 7 น่าน, 2551, น. 55)

ในปี พ.ศ.2552 พีรพงษ์ ไชยวงศ์ (2552, น. 314-322) กล่าวว่า ผังเมืองโบราณเขลางค์สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 20-21 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจัดการน้ำเข้ามาสู่ตัวเมือง จากรูปแบบสถาปัตยกรรมและงานศิลปกรรมที่ปรากฏภายในเมืองเขลางค์นคร-เวียงละกอนกำหนดอายุได้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ เมืองโบราณเขลางค์มีความสำคัญด้านยุทธศาสตร์และการค้า

ในปี พ.ศ.2556 วรวิทย์ สุมาลัย (2556, น. 161-162) กล่าวว่าบริเวณพื้นที่ราบตอนกลางของจังหวัดลำปาง มีการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ปลาย และพัฒนาเป็นชุมชนสมัยประวัติศาสตร์ในยุคหริภุญไชย ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 โดยมีชุมชนที่มีอายุอยู่ในช่วงนี้ คือ เมืองเขลางค์นครและเวียงพระธาตุลำปางหลวง

ทั้งนี้จากการศึกษาทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ผ่านมา ทำให้สรุปได้ว่าเมืองโบราณเขลางค์เริ่มมีการตั้งถิ่นฐานในสมัยวัฒนธรรมหริภุญไชยช่วง และมีการอยู่อาศัยสืบเนื่องมาจนถึงสมัยล้านนา แต่จากการศึกษาพระพิมพ์ดินเผาที่พบทำให้ผู้เขียนคิดว่าความรู้ที่ได้จากการศึกษาและวิเคราะห์พระพิมพ์ดินเผาดังกล่าวสามารถเติมและให้ความรู้ใหม่เกี่ยวกับเมืองโบราณเขลางค์ได้

● พระพิมพ์ดินเผาสมัยหริภุญไชย ที่พบในบริเวณเมืองโบราณเขลางค์

พระพิมพ์ ถือเป็น “อุเทสิกเจดีย์” ซึ่งหมายถึงสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้า สันนิษฐานว่าถูกสร้างขึ้นสำหรับเป็นของที่ระลึกหรือถวายวัดเป็นเครื่องสักการะ (เชเดส์, 2526, น.33) ทั้งนี้การศึกษาของธนภุต ลอสุวรรณ (2546, น. 13-15) ยังพบว่าการสร้างพระพิมพ์ถือเป็นการทำบุญ (ตามคติมหายาน) และเพื่อสืบทอดอายุพุทธศาสนา (ตามคติเถรวาท)

เมื่อปี พ.ศ.2533 ขณะทำการก่อสร้างอาคารสำนักงานศึกษาธิการจังหวัด ลำปาง บริเวณวัดปันเจิง(ร้าง) นอกเมืองเขลางค์ด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ห่าง แนวกำแพงเมืองประมาณ 700 เมตร ได้พบพระพิมพ์ดินเผาศิลปะหริภุญไชย เป็นจำนวนมาก อาทิ พระสามเวียงท่ากาน พระเลี้ยวหลวง และพระสิบสอง (สุรพล ดำริห์กุล, 2547, น. 115-116)

ในปี พ.ศ.2551 พิรพงษ์ ไชยวงศ์ (2552, น. 150) และผู้เขียนได้สำรวจทาง โบราณคดีบริเวณวัดผาบ่องร้าง ที่ตั้งอยู่ภายในเมืองเขลางค์ ทางทิศเหนือของวัด พระแก้วดอนเต้า ได้พบพระสามเวียงท่ากาน จำนวนหนึ่ง

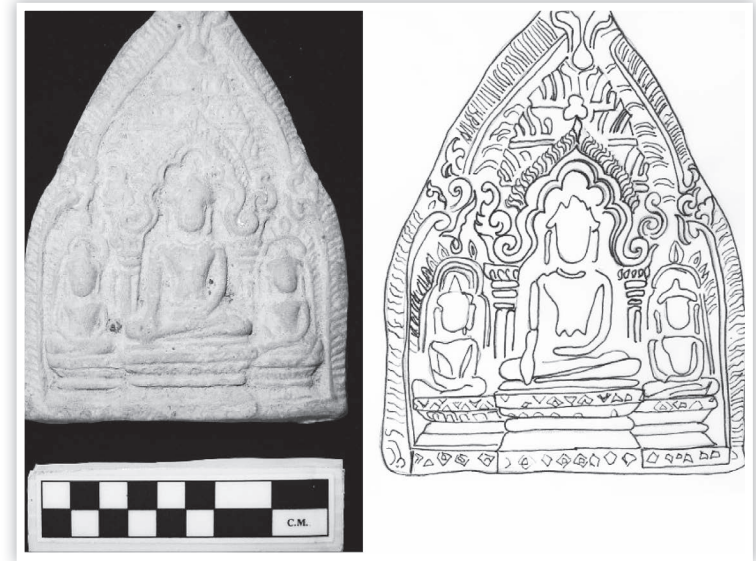
พระพิมพ์ดินเผาที่พบจากการดำเนินงานทางโบราณคดีทั้งสองครั้ง สามารถ จำแนกพิมพ์ได้เป็น 2 กลุ่ม ดังนี้

1. กลุ่มพระพิมพ์ดินเผาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมร ได้แก่ พระสามเวียง ท่ากานและพระสามใบโพธิ์

พระสามเวียงท่ากาน พระพิมพ์ดินเผาแสดงภาพพระพุทธรูปทรงเครื่อง ประทับนั่งขัดสมาธิราบ พระหัตถ์แสดงปางมารวิชัย ประทับนั่งบัลลังก์ดอกบัวใน ชุมเรือนแก้วแบบขนาบข้างด้วยพระพุทธรูปด้านละ 1 องค์ ประทับนั่งขัดสมาธิ ราบบนบัลลังก์ดอกบัว พระหัตถ์แสดงปางสมาธิ ประทับอยู่ในชุมเรือนแก้วเหนือ ชุมเรือนแก้วมีซุ้มพระปรารค์แบบศิลปะเขมร ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้กำหนดอายุพระพิมพ์นี้จากการเปรียบเทียบรูปแบบพระปรารค์ที่ปรากฏ ไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 17 (สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ., 2539, น. 45, อ้างถึงใน บัณฑิต เนียมทรัพย์, 2549, น. 34)

บริเวณเมืองโบราณเขลางค์ได้พบพระสามเวียงท่ากานที่ วัดปันเจิง(ร้าง) วัด ผาบ่อง(ร้าง) นอกจากนั้นยังได้พบพระพิมพ์แบบนี้ในเขตแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน ด้วยเช่นกัน ที่โบราณสถานวัดกลางเมืองกลุ่มที่ 3 เวียงท่ากาน อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ (ศิริพันธ์ ยับสันเทียะ และกษมา เกาไศยานนท์, 2534ก, น.

112) วัดกานโถม เวียงกุมกาม อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่ (เมธี เมธาสิทธิ สุข สำเร็จ, 2552, น. 90)

ภาพและลายเส้นที่ 1 พระสามเวียงท่ากาน พบที่วัดปันเจิงร้าง. จาก การ ศึกษาเมืองโบราณเขลางค์นคร-เวียงละกอนจากหลักฐานทางโบราณคดี. (น. 265), โดยพิรพงษ์ ไชยวงศ์, 2552, (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัย ศิลปากร, บัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์.

พระสามใบโพธิ์ พระพิมพ์ดินเผาแสดงภาพพระพุทธรูปทรงเครื่องประทับ นั่งขัดสมาธิเพชร (วัชรसनะ) พระหัตถ์แสดงปางมารวิชัย และขนาบข้างด้วย พระพุทธรูปนาคปรก พระหัตถ์แสดงปางสมาธิ ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร ด้านละ 1 องค์ โดยพระพุทธรูปองค์ประธาน (กลาง) ประทับอยู่ในชุมเรือนแก้วได้ปรกโพธิ์ บริเวณฐานพระพุทธรูปองค์ประธาน เป็นฐานบัวคว่ำบัวหงายคอดด้วยเส้นลวดบัว ส่วนฐานพระพุทธรูปด้านข้างทั้งสองเป็นฐานบัวมีก้านคล้ายกับศิลปะพุกาม (บัณฑิต เนียมทรัพย์, 2549, น. 38) ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้

กำหนดอายุพระพิมพ์นี้จากการเปรียบเทียบรูปแบบพระพุทธรูปขนาดปรกติศิลปะเขมรแบบบายน กำหนดอายุไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 17 (สุภัทรดิศ ดิศกุล,ม.จ., 2539, น. 45, อ้างถึงใน บัณฑิต เนียมทรัพย์,2549, น. 38)

บริเวณเมืองโบราณเขลางค์ใต้พบพระสามใบโพธิ์ ที่วัดปันเจิง(ร้าง) นอกจากนั้นยังได้พบพระพิมพ์แบบนี้ในเขตแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน ด้วยเช่นกัน ที่เวียงท่ากาน อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ (กรมศิลปากร, สำนักงานโบราณคดี และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 6 เชียงใหม่, 2543, ภาพที่ 10, อ้างใน โขมสี แสนจิตต์, 2552, น.388)

ภาพและลายเส้นที่ 2 พระสามใบโพธิ์ พบที่วัดปันเจิงร้าง. จาก การศึกษาเมืองโบราณเขลางค์นคร-เวียงละกอนจากหลักฐานทางโบราณคดี. (น. 267), โดย พิรพงษ์ ไชยวงศ์, 2552, (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, บัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์.

จากรูปแบบศิลปกรรมที่ปรากฏบนพระพิมพ์ดินเผา สามารถกำหนดอายุกลุ่มพระพิมพ์ดินเผาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมร มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18

2. กลุ่มพระพิมพ์ดินเผาแบบพื้นเมืองในวัฒนธรรมหริภุญไชยที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมร ได้แก่พระเลียง และพระสิบสอง

พระเลียงหลวง พระพิมพ์ดินเผาแสดงภาพพระพุทธรูปพระหัตถ์แสดงปางมารวิชัย ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนฐานกลีบบัว ฐานด้านล่างเป็นฐานข้างแบกภายในซุ้มอาคารทรงปราสาท ขนาบข้างด้วยพระสาวกนั่งในท่ามหาราชลีลาสนะด้านละ 1 องค์ ในมือถือสิ่งของ จากลักษณะซุ้มทรงปราสาทที่ปรากฏเศียรนาคและภาพพระสาวกในท่ามหาราชลีลาสนะอาจเทียบได้กับศิลปะแบบลพบุรี

บริเวณเมืองโบราณเขลางค์ใต้พบพระเลียงที่วัดปันเจิง(ร้าง) สำหรับในแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน ได้พบพระเลียงที่วัดประตูลี้ (กรมศิลปากร, กองโบราณคดี, หน่วยศิลปากรที่ 4 เชียงใหม่, 2531, น. 30-31) และวัดพระยืน จังหวัดลำพูน (สำนักศิลปากรที่ 8 เชียงใหม่, 2549, น. 36) โบราณสถานวัดกลางเมืองกลุ่มที่ 3 เวียงท่ากาน อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ (ศิริพันธ์ ยับสันเทียะ และเกษมา เกาไศยานนท์, 2534ก, น. 67) และวัดกานโถม (กรมศิลปากร, 2534, น. 8) และวัดกูริดไม้ (ห้างหุ้นส่วนจำกัดปุราณรักษ์, 2543, น. 303) เวียงกุมกาม อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่

ภาพและลายเส้นที่ 3 พระเลียงหลวง พบที่วัดปันเจิงร้าง. จาก การศึกษา เมืองโบราณเขลางค์นคร-เวียงละกอนจากหลักฐานทางโบราณคดี. (น. 267), โดย พิรพงษ์ ไชยวงศ์, 2552, (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, บัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์.

พระสิบลอง พระพิมพ์ดินเผาแสดงภาพพระพุทธรูปทรงเครื่อง พระหัตถ์แสดงปางมารวิชัย ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนฐานกลีบบัว ฐานด้านล่างเป็นฐานข้างแบก ภายในซุ้มอาคารทรงปราสาท ขนาบข้างด้วยพระพุทธรูปอีกข้างละ 1 องค์ ริมสุดของทั้ง 2 ด้านปรากฏรูปบุคคลขนาดเล็กนั่งชันเข่าบนฐานเตี้ย ข้างละ 1 คน เหนือซุ้มเรือนแก้วปรากฏพระพุทธรูปปางมารวิชัยขนาดเล็ก 5 องค์ โดยองค์กลางประทับนั่งอยู่บนยอดซุ้มเรือนแก้ว และบริเวณด้านข้างของซุ้มเรือนแก้วปรากฏรูปเศียรนาค สำหรับรูปบุคคลขนาดเล็กนั่งชันเข่าบนฐานเตี้ย ข้างละ 1 คน นั้น เมื่อพิจารณาจากพระสิบลองที่มีสภาพสมบูรณ์จะเห็นได้ว่าบุคคลทั้งสองนั่ง

ชันเข่าในท่ามหาราชลีลาสนะ ในมือถือสิ่งของ จากรูปแบบลักษณะที่ปรากฏอาจเทียบได้กับศิลปะแบบลพบุรี ซึ่งสอดคล้องกับศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ที่ระบุว่า เป็นพระพิมพ์สมัยลพบุรี (เซเดส์, 2526, น.50) ขณะที่ศาสตราจารย์ ฝาสุข อินทราวุธ ระบุว่าพระพิมพ์รูปแบบนี้เป็นพระพิมพ์ที่แพร่หลายในวัฒนธรรมทวารวดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 (ฝาสุข อินทราวุธ, สิ้นชัย กระบวนแสง, และ พเยาว์ นาคเวก, 2536, น. 34)

บริเวณเมืองโบราณเขลางค์ได้พบพระสิบลองที่วัดปันเจิง(ร้าง) ในเขตแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน ได้พบพระสิบลองจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่วัดสังฆาราม (วัดประตูลี้) จังหวัดลำพูน โดยขุดร่วมพบกับเศษภาชนะดินเผาจากแหล่งเตาล้านนา (ฝาสุข อินทราวุธ, สิ้นชัย กระบวนแสง, และ พเยาว์ นาคเวก, 2536 น. 39 และ น. 57) โบราณสถานวัดกลางเมืองกลุ่มที่ 1 (ศิริพันธ์ ยับสันเทียะ และกษมา เกาไศยานนท์, 2534ก, น. 30-31) วัดพระอุโบสถ (ศิริพันธ์ ยับสันเทียะ และกษมา เกาไศยานนท์, 2534ข, น. 24) วัดหัวข่วง (ศิริพันธ์ ยับสันเทียะ และกษมา เกาไศยานนท์, 2534ข, น. 71-72) เวียงท่ากาน อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ วัดปู่เปี้ย (กรมศิลปากร, 2548, น. 87) วัดธาตุน้อย (ศิริภักดิ์ อังอนันท์ และวิเศษ เพชรประดับ, 2528, น. 17) วัดพระเจ้าองค์ดำ (ห้างหุ้นส่วนจำกัด ปุราณรักษ์, 2543, น. 45) วัดหัวหนอง (ห้างหุ้นส่วนจำกัด ปุราณรักษ์, 2543, น. 83) และวัดโบสถ์ (ห้างหุ้นส่วนจำกัด ปุราณรักษ์, 2543, น. 52) เวียงกุมกาม อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่ นอกจากนั้นยังได้พบพระสิบลองจากการขุดแต่งโบราณสถานวัดพระยอม เมืองโบราณเชียงแสน จังหวัดเชียงราย (ห้างหุ้นส่วนจำกัดเหมลัทธิก่อสร้าง, 2548, น. 26-28)

ภาพและลายเส้นที่ 4 พระสิบสอง พบที่วัดปันเจิงร้าง. จาก การศึกษาเมืองโบราณเขลางค์นคร-เวียงละกอนจากหลักฐานทางโบราณคดี. (น. 269), โดย พิรพงษ์ ไชยวงศ์, 2552, (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, บัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์.

จากรูปแบบศิลปกรรมที่ปรากฏบนพระพิมพ์ดินเผาดังกล่าวข้างต้น สามารถกำหนดอายุกลุ่มพระพิมพ์ดินเผาแบบพื้นเมืองในวัฒนธรรมหริภุญไชย มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18

● อภิปรายผล

การศึกษาพระพิมพ์ดินเผาสัณยหริภุญไชยที่พบบริเวณเมืองโบราณเขลางค์สามารถวิเคราะห์ได้ประเด็นดังต่อไปนี้

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองโบราณเขลางค์กับชุมชนโบราณในเขตแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน เมื่อนำพระพิมพ์ดินเผาสัณยหริภุญไชยที่พบบริเวณเขตเมืองโบราณเขลางค์ ศึกษาเปรียบเทียบกับพระพิมพ์ดินเผาที่พบบริเวณเมืองโบราณหริภุญไชยดังตารางที่ 1 พบว่าจำนวนพระพิมพ์ที่พบบริเวณเมืองโบราณเขลางค์มีเฉพาะกลุ่มที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 (สมัยวัฒนธรรมหริภุญไชยตอนปลาย) ในขณะที่พระพิมพ์ดินเผาที่พบในบริเวณเมืองโบราณหริภุญไชยมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 (สมัยหริภุญไชยตอนกลาง) จนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 (สมัยหริภุญไชยตอนปลาย) ซึ่งมีจำนวนกลุ่มพิมพ์มากกว่า นอกจากนี้ได้มีการพบแม่พิมพ์พระพิมพ์เหล่านี้ในบริเวณเมืองหริภุญไชย (ผาสุข อินทราวุธ, สิ้นชัย กระบวนแสง, และ เพียร นาคเวก 2536, น.23) สะท้อนให้เห็นถึงความ เป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาของเมืองโบราณหริภุญไชย มีการผลิตพระพิมพ์เป็นจำนวนมาก ซึ่งได้กระจายไปตามชุมชนต่างๆ ตามการเผยแผ่พุทธศาสนา

ตารางที่ 1 ตารางแสดงพระพิมพ์ดินเผาที่พบในเมืองโบราณหริภุญไชย
และพระพิมพ์ดินเผาที่พบในเมืองโบราณเขลางค์

อายุสมัย วัฒนธรรม	พระพิมพ์ดินเผา ที่พบในเมืองโบราณหริภุญไชย	พระพิมพ์ดินเผา ที่พบในเมืองโบราณ ลำปาง
พุทธศตวรรษที่ 13-14 วัฒนธรรมหริภุญไชย ช่วงต้น	-	-
พุทธศตวรรษที่ 15-16 วัฒนธรรมหริภุญไชย	- กลุ่มพระพิมพ์ดินเผาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะทวารวดี ได้แก่ พระกลีบบัวและพระยืน - กลุ่มพระพิมพ์ดินเผาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะปาละ-พุกาม ได้แก่ พระพิมพ์พุทธคยา และพระพิมพ์งบน้าอ้อย - กลุ่มพระพิมพ์ดินเผาแบบพื้นเมืองในวัฒนธรรมหริภุญไชย ได้แก่ - พระพิมพ์ดินเผาหริภุญไชยที่ได้รับอิทธิพลพุกาม ได้แก่ พระสามหอม พระกวาง พระกล้วย และพระกำแพงห้าร้อย - พระพิมพ์ดินเผาที่แสดงถึงศิลปะหริภุญไชยแท้ ได้แก่ กลุ่มพระพิมพ์ปรกโพธิ์ (พระรอด พระคง พระบาง พระเปิม และพระสื่อ)	ไม่ปรากฏพบ
พุทธศตวรรษที่ 17-18 วัฒนธรรมหริภุญไชย ช่วงปลาย	- กลุ่มพระพิมพ์ดินเผาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมร ได้แก่ พระสาม พระสามเวียงท่ากาน พระสามละโว้ และพระสามใบโพธิ์ - กลุ่มพระพิมพ์ดินเผาแบบพื้นเมืองในวัฒนธรรมหริภุญไชยที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมร ได้แก่ พระกวาง พระกล้วย พระเลียง พระเลียงหลวง พระสิบ พระสิบสอง และพระสิบแปด	- กลุ่มพระพิมพ์ดินเผาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมร ได้แก่ พระสามเวียงท่ากาน และพระสามใบโพธิ์ - กลุ่มพระพิมพ์ดินเผาแบบพื้นเมืองในวัฒนธรรมหริภุญไชยที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมร ได้แก่ พระเลียงหลวง และพระสิบสอง

คติความเชื่อทางพุทธศาสนาที่ปรากฏบนพระพิมพ์ดินเผา จากการศึกษา ลักษณะทางประติมานวิทยาาร่วมกับรูปแบบศิลปกรรมที่ปรากฏบนกลุ่มพระพิมพ์ดินเผาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมร ได้แก่ พระสามเวียงท่ากาน และพระสามใบโพธิ์ สะท้อนให้เห็นถึงคติพุทธศาสนมหายานจากอาณาจักรกัมพูชาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724-1760) พุทธศาสนิกายมหายานในประเทศกัมพูชามีความรุ่งเรืองมาก ซึ่งในพุทธศาสนิกายมหายานจะมีความเชื่อเรื่องสภาวะกายของพระพุทธรูปเจ้าว่ามี 3 กาย หรือที่เรียกว่า “ตรีกาย” (บุญย นิลเกษ, 2526, น.98-101) อันได้แก่ 1) นิรมานกาย คือ กายเนื้อที่คนทั่วไปสามารถมองเห็นได้ และยังอยู่ในไตรลักษณ์ คือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย พระพุทธรูปเจ้าที่มาตรัสรู้ในโลกนี้อยู่ในสภาวะนิรมานกาย 2) สัมโภคกาย คือ กายที่เป็นกายทิพย์ ถือว่าเป็นกายที่แท้จริงของพระพุทธรูปเจ้า ซึ่งไม่มีการแตกดับเป็นกายที่มีอยู่ก่อนนิรมานกายและมีอยู่หลังปรินิพพานของนิรมานกาย และ 3) ธรรมกาย คือ กายที่แท้จริงของพระพุทธรูปเจ้า มีสภาวะอันเป็นอมตะ ไม่มีรูป ถือว่าเป็นสัจจะธรรม ที่ดำรงอยู่ไม่มีวันสลาย อีกความหมายหนึ่งคือความตรัสรู้ธรรม อนึ่งกลุ่มพระพิมพ์ดินเผาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมร ยังสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับเมืองโบราณในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 พุทธศาสนิกายมหายานกำลังรุ่งเรืองอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยมีเมืองลพบุรีเป็นศูนย์กลาง

● สรุป

การศึกษาพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่พบในบริเวณเมืองโบราณเขลางค์ สามารถจัดจำแนกออกได้เป็น 2 กลุ่ม 4 รูปแบบ คือ กลุ่มที่ 1 พระพิมพ์ดินเผาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมร ได้แก่ พระสามเวียงท่ากานและพระสามใบโพธิ์ และกลุ่มที่ 2 พระพิมพ์ดินเผาแบบพื้นเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมร ได้แก่ พระเลียง และพระสิบสอง จากการวิเคราะห์ลักษณะทางประติมานและรูปแบบศิลปกรรมที่ปรากฏบนพระพิมพ์ดินเผา สามารถกำหนดอายุพระพิมพ์ทั้งสองกลุ่มอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 นอกจากนั้นแล้วพระพิมพ์ดินเผาที่พบยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองโบราณเขลางค์กับชุมชนโบราณในเขตแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน ในช่วงสมัยวัฒนธรรมทวารวดี และคติความเชื่อเรื่องไตรภพในพุทธศาสนาเถรวาท

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร.(2548).**โบราณคดีสามทศวรรษที่เวียงกุมกาม**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร.(2534).**เวียงกุมกาม: รายงานการขุดแต่งศึกษาและบูรณะโบราณสถาน**. (เอกสารไม่ตีพิมพ์)
- กรมศิลปากร, กองโบราณคดี, หน่วยศิลปากรที่ 4 เชียงใหม่. (2531).**รายงานการขุดค้นทางโบราณคดี วัดสังฆาราม จังหวัดลำพูน**. (เอกสารไม่ตีพิมพ์)
- กรมศิลปากร, สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 6 เชียงใหม่. (2543). **การขุดแต่งศึกษาโบราณสถานเวียงท่ากาน**. (ม.ป.ท.)
- โชมสี มีภักดี. (กรกฎาคม 2560).**การสำรวจเบื้องต้นทางโบราณคดี กรณีศึกษาเมืองโบราณเวียงตาล อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดกาฬสินธุ์**. ใน สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง. ประวัติศาสตร์ศิลปะ และโบราณคดีในลำปาง. งานสัมมนาวิชาการประจำปี ลำปางศึกษา ครั้งที่ 7. มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง.
- โชมสี แสนจิตต์. (2552). **เมืองโบราณทวารวดีจากหลักฐานทางโบราณคดี**. (วิทยานิพนธ์)
- ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต. มหาวิทยาลัยศิลปากร, บัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์.
- ณัฐภัทร จันทวิช. (2532) **วิเคราะห์พระพิมพ์สกุลช่างทวารวดีและคติการสร้าง**. **วารสารศิลปากร**33(3), 4-28.
- เทศบาลนครลำปาง และสำนักศิลปากรที่ 7 น่าน. (2551).**รายงานการขุดค้นขุดแต่งและศึกษาชั้นวัฒนธรรมทางโบราณคดีเขลางค์นคร**. เชียงใหม่: มรดกล้านนา.
- ธนกฤต ลอสุวรรณ.(2546). **การศึกษาคติความเชื่อของชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในลุ่มแม่น้ำ**

แม่กลองและท่าจีน : กรณีศึกษาจากพระพิมพ์ดินเผา.(วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, บัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์. บุญย นิลเกษ. (2526). **พุทธศาสนมหายาน**. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา.

บัณฑิต เนียมทรัพย์. (2549). **พระพิมพ์ที่พบในจังหวัดลำพูน**. (สารนิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต).มหาวิทยาลัยศิลปากร, บัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ. พระพุทธพุทกาม และ พระพุทธญาณ. (2513). **ตำนานมูลศาสนา**.พิมพ์ครั้งที่ 2. เชียงใหม่:นครพิงค์การพิมพ์.

พระโพธิ์รังสี. (2463). **เรื่องจามเทวีวงศ์ พงศาวดารเมืองทริภุญไชย : ทั้งภาษาบาลีและคำแปล**.พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

พิรพงษ์ ไชยวงศ์. (2552).**การศึกษาเมืองโบราณเขลางค์นคร-เวียงละกอนจากหลักฐานทางโบราณคดี**.(วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, บัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์.

ผาสุข อินทราวุธ, สิ้นชัย กระบวนแสงและพะเยาว์ นาคเวก. (2536). **รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาร่องรอยอารยธรรมโบราณ จากหลักฐานทางโบราณคดีในบริเวณเมืองลำพูนเก่า ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ภาสกร โทณะวนิก. (2529). **การศึกษาเมืองโบราณเวียงพระธาตุลำปางหลวง**. (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, บัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์.

เมธี เมธาสิทธิ สุขสำเร็จ. (2552). **พัฒนาการเวียงกุมกามจากหลักฐานทางโบราณคดี**. (วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, บัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์.

บุญย นิลเกษ. (2526). **พุทธศาสนมหายาน**. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา.

ยอร์ช เซเดส์.(2526). **ตำนานอักษรไทย ตำนานพระพิมพ์ การขุดค้นที่พงตึก และ ศิลปะไทยสมัยสุโขทัย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.

รัตนปัญญาเถระ, (2518). **ชินกาลมาลีปกรณ์**.แสง มนวิฑูรผู้แปล. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

วรวิทย์ สุมลชัย. (2556).**การศึกษาพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชนโบราณในบริเวณพื้นที่ราบตอนกลางของจังหวัดลำปาง ก่อนพุทธศตวรรษที่ 24**.(วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, บัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์.

ศิริพันธ์ ยับสันเทียะ และกษมา เกาไศยานนท์. (2534ก).**เวียงท่ากาน 1: รายงานการขุดแต่งศึกษาและบูรณะโบราณสถาน**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ศิริพันธ์ ยับสันเทียะ และกษมา เกาไศยานนท์. (2534ข).**เวียงท่ากาน 2: รายงานการขุดแต่งศึกษาและบูรณะโบราณสถาน**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ศิริภักดิ์อังงอนันท์ และวิเศษ เพชรประดับ.(2528).**รายงานการขุดแต่งศึกษาและบูรณะเจดีย์วัดน้อย เวียงกุมกาม**.(เอกสารไม่ตีพิมพ์)

สร้อยดี อ่องสกุล. (2558). **ประวัติศาสตร์ล้านนา**. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

สำนักศิลปากรที่ 8 เชียงใหม่. (2549).**รายงานการขุดแต่ง-บูรณะและปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์โบราณสถานวัดพระยืน ต.เวียงยอง อ.เมือง จ.ลำพูน**. (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

สุรพล ดำริห์กุล. (2547). **ประวัติศาสตร์และศิลปะทริภุญไชย**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

ห้างหุ้นส่วนจำกัดบูรณรักษ์. (2543). **เวียงกุมกาม: การขุดแต่งศึกษาโบราณสถาน**. (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

ห้างหุ้นส่วนจำกัดเหมลักษ์ณ์ก่อสร้าง. (2548).**รายงานเบื้องต้นการขุดแต่งทางโบราณคดี โบราณสถานวัดพระยอเมืองเชียงใหม่ อำเภอเชียงใหม่ จังหวัดเชียงราย**. (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และวัยอาจ, เค. ดี. (2543).**ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่**. เชียงใหม่: สุริวงศ์ บุ๊คเซนเตอร์.